

Ruhyyə İsabala qızı Tağiyeva⁵⁴

CƏNUBİ QAFQAZIN 1903-CÜ İLDƏ TİFLİSDƏ HAZIRLANMIŞ HƏRBİ-TOPOQRAFİK XƏRİTƏSİNDƏ RUS MƏNŞƏLİ MİQRATİV TOPONİMLƏR

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mərkəzi Tiflis olan Qafqaz canişinliyində rus dilində hazırlanan məxfi xəritələrə, məlumat-sorğu kitablarına, rəsmi-statistik hesabat sənədlərinə nəzər yetirdikdə Cənubi Qafqazın toponimlərinin türk layının olması bizi heyran edir. Bunlar faktdır, özü də danılmaz faktlardır. Rus mənbələrdə qeyd olunan oykonim, oronim və hidronimlər arxeoloji abidələrdən də qiymətli olan dil faktlarıdır. Həm də Qafqaz ərazisindəki toponimlərin türk layıdır. Elə bir lay ki ondan əvvəlki lay məlum deyil.

Cənubi Qafqazın türkmənşəli Azərbaycan toponimlərinin toponimik mənzərəsini D.D.Paqirevin 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr etdiyi «Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Военно-Топографического Отдела» adlı monumental əsərində də görmək olar. Orada 34 min toponim sistemli şəkildə qeyd alınmışdır. Həmin sorğu-məlumat kitabında coğrafi adların yerləri parametrlərlə lokalizə olunmuş, yəni yeri müəyyənləşdirilmiş, coğrafi koordinatları göstərilmişdir (7). Oradakı qeydlərdən də aydın olur ki, türkmənşəli Azərbaycan toponimləri Cənubi Qafqazda üstünlük təşkil edir. Bunlardan başqa, «Свод статистических данных о население Закавказского края извлеченных из посемейных списков -1886 (Тифлис:1893), daha sonra müxtəlif vaxtlarda çap olunmuş «Кавказских календарь» məcmuələrində, Ş.Şopenin statistik araşdırmalarında Cənubi Qafqazın Yelizavetpol (Gəncə), İrəvan, Tiflis, Bakı quberniyalarının qəzalarında, Qars vilayətinin və ona yaxın olan bölgələrin qeydə alınan yaşayış məntəqələrinin adlarına, həm də relyef və su mənbələri adlarına nəzər yetirdikdə quberniyaların ayrı-ayrı yerlərində kiçik etnik qrupların yaşamasına baxmayaraq Cənubi Qafqazın əsas toponimik layı türkmənşəli şəxs, tayfa, nəsil və müxtəlif semantik mənalı apelyativlərdən törənən toponimlər olmuşdur. Coğrafiyaşünas-toponimist Nadir Məmmədov yazır: *"Uca dağların, gur çayların, sait çöllərin, yaşıl meşələrin, ucubucağı görünməyən bicanəklərin, abad yaşayış məntəqələrinin-bir sözlə, insanların yaşadığı gəzib gördüyü yerlərin adları, ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinə məxsus sözlərlə ifadə edilmişdir"* [5, 267].

1903-cü ildə Tiflisdə hərbi qərargah tərəfindən hazırlanan hərbi topoqrafik xəritəyə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan türkləri yaşayan qəzalarda toponimlərin (oykonim, hidronim və oronimlər) çox zəngin türk layı vardır. Hərbi orientir kimi oykonim, oronim və hidronimlərin bütün növlərinə xəritədə rast gəlinir. Bununla belə, həm müasir dövrdə, həm də o dövrdə Cənubi Qafqazda yaşayan etnik xalqların dillərində, xəritədə, az da olsa, areal halda toponimlər vardır. Xəritədə rus mənşəli toponimlərin çoxluğunu nəzərə alaraq bu mövzu üzərində bir qədər fikir söyləməyi lazım bildik.

Cənubi Qafqazda rusmənşəli toponimlərin yaranması quberniya və vilayətlərin qəzaları üzrə geniş arealda yayılması XIX əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi hadisələr ilə bağlıdır. Buna daha çox diqqət yetirilməlidir. Ermənilər kimi, Qafqazın yerli xalqı olmayan rusların da Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərinə yerləşdirilmələri çar hökumətinin müstəmləkəçilik arzularından doğan xristianlaşdırmaq və ruslaşdırmaq siyasətinin bir hissəsi idi. Düzdür, tarix kitablarında yazırlar ki, guya rusları müxtəlif təriqət inanclarına görə ucqarlara sürgün etmişlər. Əslində belə deyildir. Bu təriqət fərqləri bir bəhanə olmuşdur. Cənuba tərəf-isti dənizlərə tərəf zaman-zaman irəliləyən çar hökumətinin istilacı ordusu get-gedə mərkəzdən uzaqlaşır və zəifləyirdi. Ona görə də həm irəliləyən ordunu canlandırmaq, həm də gələcəkdə ehtimal olunan Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibələrində daha asan qələbə qazanmaq, əraziləri işğal etmək niyyəti güdüdü. Elə də oldu. Ərazilərə yerləşdirilmiş malakan və duxobor təriqətli seksant ruslar çar hökumətinin Qafqaz siyasətinə yaxından köməklik göstərdilər: xəstə əsgərlərə xidmət etdilər, orduya lazım olan ərzaq, minik və s. verdilər, çətin keçilməz dağa yollarına bələdçilik etdilər və s. Hətta döyüşən rus ordusunun tərkibinə də qatıldılar. Əsasən Rusiyanın mərkəz hissəsindən-Poltava, Saratov, Orenbruk Tambov, Saratov, Voroney və həm də zəbt etdikləri Ukrayna, Bessarbiya, Estoniya və digər yerlərdən rus, moldovan, eston, ukraynalı, bununla bərabər, həm də Türkiyə və İrandan erməniləri gətirib Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları ərazilərə yerləşdirirdi. Tarixçi İ.Məmmədov bu mövzu ilə bağlı olaraq yazır: *"Müharibələr başa çatdıqdan sonra İran və Türkiyədən kütləvi sürətdə Azərbaycanın, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ və s. ərazilərinə yüz minlərlə erməni əhalisinin, habelə almanların, rusların və başqalarının köçürülməsinin bir məqsədi vardır, yeni ələ keçirilmiş müsəlman ölkəsində öz siyasi mövqeyini möhkəmləndirməkdən, burada özünə xristian əhalisindən ibarət dayaq yaratmaqdan ibarət idi"* [4, 113].

İrəlində də qeyd etmişik ki, qeyri millətlər-rus və ermənilər quberniyalar üzrə ancaq Azərbaycan türklərinin toplu yaşadıkları qəzalara yerləşdirilirdi ki, ərazinin etnik tərkibi dəyişsin. Rusları İran və Türkiyəyə uzanan yollara yaxın, erməniləri isə əsasən quberniya mərkəzlərinin ətraflarına yerləşdirilirdilər ki, hökumətin nəzarəti üstündə olsun.

Bir çox tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, Cənubi Qafqaza rusların köçürülməsi əsasən 1830-cu illərin əvvəllərindən başlayıb. 1839, 1843, 1844, 1847, 1874, 1888, 1891, 1902, 1917-ci illərdə davam etmişdir [7, səh. 61-63; 8, səh. 170]. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə 186 rus kəndinin yaradıldığı mənbələrdə qeyd edilir [3, 289-292].

Qeyd edək ki, Krım, Orta Asiya Respublikalarında, Şimali Qafqaz və Sovetlər birliyinə daxil olan digər respublikalarda da ruslaşdırma siyasəti olaraq rus köçmənləri zaman-zaman Cənubi Qafqaza yerləşdirilmiş və ərazilərin toponimik fonu da ruslaşdırılmışdır [9, s. 145-150].

Hərbi topoqrafik xəritədə rusmənşəli kənd adlarını quberniyaların qəzaları üzrə belə qruplaşdırmaq mümkündür:

⁵⁴ SDU-nun Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının doktorantı. taqiyeva77@bk.ru

1. İrəvan quberniyası üzrə: Aleksandrovka, Elenovka, Konstantinovka, Krasnoselck, Petrovka, Nadejdin, Novo Mixaylovka, Semyonovka (Göy), Nikitino, Aleksandropol (Güm), Konstantinovskoye (Göy), Serqeyevskoye (Sür) və s.

2. Yelizavetapol (Gəncə) quberniyası üzrə: Ворисовка, Karyagin, Qeorqievskoe, Nikitino, Novo-Saratov, Novo-İvanovka, Novoqorod, Slavyanka (Qaz), Orlova, Denisovka, Minqrelskoe (Cav), Luqoqorskoe, Kotlyarevka, Kuropatkino (Şuş), Qrafskoye və s.

3. Tiflis quberniyası üzrə: İvanovka, Efimovka, Kovalevskoye, Yermolovsk, Boqdanovka, Orlovka, Qorlovka (Ax.), Spasskoe, Vorontsovka, Vladimirskoe, Blaqodarnoe, Nikolayevka (Bop.), Qrafovka, Novo-Aleksandrovka, Svyaşenno, Novo-Mixaylovka, Krasnoqorka, Beliy klyuç, Novo-Pavlovka, Novo-Qeorqievskoye, Privolnoe (T.), və s.

4. Bakı quberniyası üzrə: Astarخانovka, Anqelina, Artyom, Zabrat, Nikolaevka, Vladimirovka, Petrapvlo, Borispol, Aleksevka (Quba), Elenovka, Aleksandrovka (G), Astarخان, Privolno, Novo-İvanovka və s.

5. Qars vilayəti üzrə: Novo-Petrovka, Novo-Eston, Aleksandrovka, İvanovka və s. Nümunələrin sayını artırmaq olar, lakin çox olacağını nəzərə alaraq ancaq qəzalar üzrə nümunələri verməyi lazım bildik.

Göründüyü kimi, bəzi rus toponimləri təkrarlanır. Lakin toponimlərin önündə olan ново (yeni) təyinedici apelyativi ilə qeyd olunan kəndlər əvvəlki kəndlərdən (Ивановка-Ново Ивановка, Михайловка-Ново Михайловка) sonra gələnlərin məskunlaşdığını bildirir.

Qeyd edək ki, 1877-1888-ci illərdəki Rusiya – Osmanlı müharibəsindən sonra Qars vilayəti xüsusi hərbi statusu olan əraziyə çevrilmişdir. Burada da çar hökuməti işğal etdiyi ərazilərdə əhalinin etnik tərkibini dəyişdirməyə çalışmışdır. Belə ki, 1897-ci ildə Qars vilayətindən 82.760 min türksöylü vətəndaşları Türkiyənin içərilərinə doğru deportasiya etmişlər. Onların yerinə sayları 74 min olan başqa xalqları (erməni, eston, ukraynalı, yunan, yezdi kürd və s.) yerləşdirmişlər. Vilayətdə sayları 101 mindən çox olan türklərdən müxtəlif səbəblərə görə yalnız 15 % köçməmişlər [168, səh. 122-127]. 1910 cu ildə Saratov, Tambov, Ekaterinaslav və digər yerlərdən Qars vilayətinə gətirilib yerləşdirilən rusların sayı 18 min nəfər olmuşdur [6, səh. 128].

Yuxarıda qeyd etdik ki, ruslar xristian olan başqa xalqları da zəbt etdikləri ərazilərə köçürür və öz adları ilə kənd yaradırdılar. Məsələn, Qars şəhəri yaxınlığında Novo-Eston kəndi də belə yaranmışdır (6, 135). Yelizavetpol quberniyasında Yelendrof, Krunfeld, Traunenfeld kəndləri də alman köçmənləri yaratmışlar (2, s. 214).

Toponimlərin rus arealı haqqında geniş tədqiqatları olan Ağamusa Axundov yazır: "Azərbaycanın rus toponimik fondu müəyyən mənada fəvqəladə səciyyə daşıyır. Daha doğrusu, rus yer adlarına respublikamızın ən müxtəlif rayonlarında rast gəlmək mümkündür. Daha sonra o, rus mənşəli toponimlərinin -ov, -in, -ka, -sk, və digər şəkilçilər ilə formalaşdığını qeyd edir" [7, səh. 25, 27].

Rus köçmənləri yerləşdirilən kəndlərə yeni rus mənşəli adlar verməklə kəndin türkmənşəli adları undularaq passiv fonda keçirdi. Bunu da toponimlərin soyqırımı saymaq olar. Məsələn: Fındıqlı - Novosaratovka, Ağkilsə - Novivanovka (Gədəbəy), Dəlləkənd - Alekseyevka (Quba), Ağqala - Rodnikovka (Xaçmaz), Buğdaşen-Qorlovka (Ax.) və s.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Torpağın kökündə tarixin izləri. Bakı: Gənclik, 1983, 136 səh.
2. Azərbaycan SSR-nin inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı: Azəməsr, 1979, 220 səh.
3. Гулиева Л.Г. Русская топонимия. Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1984.
4. Мəmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 483 səh.
5. Мəmmədov N.G. Топонимика. Баку Университети nəşriyyatı, 2007, 410 səh.
6. Погосян А.М. Карсская область в составе России. Ереван: Лиус, 1983.
7. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис: 1913, 530 ст.
8. Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında // Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: 1973. səh.61-63
9. Orucov H.Ə. Azərbaycanda rus toponimlərinin əmələ gəlməsi haqqında // Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı: 1973. səh.61-63
10. Yüzbasov Rənzir. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı: 1966, 152 səh.

Key words: governorate, province, toponym, hydronym, oronym

Ключевые слова: губерния, провинция, топоним, гидроним, ороним

Сənуби Qafqazın 1903-cü ildə tiflisdə hazırlanmış hərbi-topoqrafik xəritəsində rus mənşəli, miqrativ toponimlər və qəzalar üzrə onların arealı

Xülasə

Məqalədə XIX əsrin ortaları, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyət, Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı Türkiyəsi arasında olan müharibələrdən sonra Cənubi Qafqazda-Azərbaycan türkləri yaşayan ərazilərə məqsədli şəkildə rus, erməni, kürd, aysori, eston və müsəlman olmayan digər xalqların köçürülməsi və s. məsələlər şərh olunur. Rus və ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinin ağır nəticələri qeyd edilir. Daha sonra 1903-cü ildə Tiflisdə hərbi qərargah tərəfindən hazırlanmış xəritədə əks olunan rus mənşəli toponimlərin, quberniyaların qəzaları üzrə arealı, yaranma səbəbləri, struktur tipləri və s. təqdim edilir.

Məqalədə Azərbaycan türkləri yaşamış onlarla kəndə rus köçmənləri tərəfindən yeni, uydurma rus mənşəli adların verilməsi də türkmənşəli yer adlarına qarşı soyqırım kimi qiymətləndirilir.

**Ареал русских мигративных топонимов на Военно- топографической карте Южного Кавказа
1903-его года изданного в Тбилиси**

Резюме

В статье рассматривается демографическая ситуация на Южном Кавказе в середине XIX - начале XX веков, сознательное переселение русских, эвре, курдов, ассирийцев, эстонцев и других немусульманских народов на Южный Кавказ после войн между Россией, Иран, Россия и Османская Турция с. вопросы комментируются. Отмечаются тяжелые последствия переселения русских и армян на Южный Кавказ. Затем площадь аварийности русских топонимов, губерний, причин, структурных типов и т.. Отражена на карте, подготовленной военным штабом в Тбилиси (Тбилиси) в 1903 году.

В статье также описывается присвоение русскими поселенцами десятков деревень, населенных азербайджанскими турками, как новых, вымышленных русских названий, как геноцид туркменских топонимов.

**On the military topographic map of the South Caucasus prepared in Tbilissi in 1903,
their territory on Russian migratory toponyms and provinces**

Summary

The article deals with the demographic situation in the South Caucasus from the middle of the 19th century to the beginning of the 20th century and discusses the issues of purposeful resettlement of Russian, Armenian, Kurdish, Assyrian, Estonian and other non-Muslim peoples in the territories inhabited by Azerbaijani Turks in the South Caucasus after the Russian-Iranian and Russian-Ottoman wars. The grave consequences of the resettlement of Russians and Armenians in the South Caucasus are noted. Then, the map of the toponyms of Russian origin, the area of the provinces, the reasons for their formation, and the types of structures reflected in the map prepared by the military headquarters in Tbilissi (Tbilisi) in 1903 are presented.

The article also assesses the naming of villages inhabited by Azerbaijani Turks by Russian settlers as new, fictitious names of Russian origin as genocide against place names of Turkish origin.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova